

Vorst aan de grond!

De veranderende
financiële functie
van het vorstelijk
domein in de
Nederlanden
(1356-1473)

JAAP LIGTHART

Vorst aan de grond?

Vorst aan de grond?

De financiële rol van het vorstelijke domein in
de laatmiddeleeuwse Nederlanden (1356-1473)

JAAP LIGTHART

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van: Stichting dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting Unger – van Brero Fonds, Stichting Prof van Winter Fonds, Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm, Prof. dr. H.P.H. Jansen Fonds en M.A.O.C. Gravin van Bylandt stichting.

Dit boek is een handelseditie van het proefschrift *Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)* verdedigd aan de Universiteit Leiden op 14 november 2019.

Het promotieonderzoek werd mogelijk gemaakt door financiering van de NWO, in het kader van het programma 'Promoties in de Geesteswetenschappen'.

Afbeelding omslag: uitsnede uit Jan Sanders van Hemessen (ca. 1500-ca. 1566), *De gelijkenis van de onbarmhartige dienstknecht / The parable of the unmerciful servant* (ca. 1556), WikiCommons.

© 2022 Jaap Ligthart
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550177

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze opgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

WOORD VOORAF

Dit boek is de handeseditie van een proefschrift dat is voortgekomen uit het door NWO gefinancierde project in het kader van ‘Promoties in de geesteswetenschappen’. Mijn promotoren, Peter Hoppenbrouwers en Robert Stein, ben ik zeer erkentelijk voor hun steun en kritische lezing van mijn werk, zowel tijdens het schrijven van mijn proefschrift als tijdens mijn studietijd. De leden van mijn promotiecommissie en oppositie tijdens mijn promotieplechtigheid wil ik ook graag danken voor hun tijd en hun kritische blik.

Daarnaast dank ik mijn collega’s van de sectie middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Leiden, Hans Mol, Louis Sicking en Antheun Janse, die eerder als docent een belangrijk aandeel hadden in mijn vorming als historicus. Verder denk ik met veel plezier terug aan mijn kamer- en koffiegenoten Jerem, Johan, Frank, Jonathan, Wouter, Marlisa en Gerhard en onze discussies over alles en nog wat.

Voorts gaat mijn dank uit naar de medewerkers van de archieven in Arnhem, Brussel, Den Haag en Lille. Zij haalden honderden charters en andere bronnen naar de leeszalen, die ik vaak alleen maar fotografeerde en hierna meteen weer retour zond, een gevolg van de grote hoeveelheid data die onderzocht moest worden. Verder ben ik de medewerkers van de archieven in Dijon en Luxemburg erkentelijk voor de digitalisering van enkele voor mij zeer belangrijke documenten, dit spaarde veel reistijd uit. Ook hebben Rudolf Bosch, Mario Damen en Fred van Kan mij erg geholpen door (nog) niet gepubliceerd materiaal beschikbaar te stellen.

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	5
Inleiding: Vorst aan de grond?	11
o.1 Financiële en politieke problemen van laatmiddeleeuwse vorsten	12
o.2 Onderzoekkader	17
o.3 Bronnen	23
Domeinbezwaren	23
Standenvergaderingen	30
Bestuurlijke elite	32
o.4 Leeswijzer	33
I DE VORST EN ZIJN POLITIEK-BESTUURLIJKE OMGEVING	34
1.1 Vier vorsten	35
Johanna van Brabant, r.1356-1404/1406	35
Jacoba van Beieren, r.1417-1428/1433	36
Elizabeth van Görlitz, r.1411-1443	38
Arnold van Gelre, r.1423-1473	40
1.2 De vorstelijke omgeving	42
Gezin en maagschap	42
De hofhouding en de vorstelijke raad	43
1.3 De gewestelijke politieke-bestuurlijke elite	46
De eerste stand	49
De tweede stand	50
De derde stand	54
1.4 Besluit	56
2 LEVEN VAN HET VORSTELIJKE DOMEIN	58
2.1 Het domein	58
2.2 De Domain state	61
2.3 Leven van domeininkomsten: het ideaalbeeld	63
2.4 Leven van domeininkomsten: problematische praktijk	66
2.5 Besluit	71

3	VORSTELIJKE FINANCIËN	72
3.1	Valuta	73
3.2	Het domein in de vier vorstendommen	76
	Startpositie en uitbreiding van het domein	76
	Beheer	80
3.3	De vorstelijke inkomsten	90
	Brabant	91
	Holland	94
	Luxemburg	99
	Gelre	103
3.4	Besluit	106
4	VORSTEN OP ZOEK NAAR EXTERN KAPITAAL	107
4.1	De mogelijke financieringsmethoden	108
4.2	Domeinbezwinging: een wondermiddel?	114
	Domeinbezwinging	114
	Nadelen- en voordelen van domeinbezwinging	116
4.3	Domeinbezwinging als basis voor of aanvulling op vorstelijke financiën	124
	Domeinbezwinging ter ondersteuning van andere inkomstenbronnen	125
	Domeinbezwinging ter vervanging van domeininkomsten?	130
4.4	Besluit	135
5	EEN VORSTELIJKE ‘POLITIEK’ ROND DOMEINBEZWIJNING?	136
5.1	Bezwingingsmethoden	137
5.2	Aanleiding voor domeinbezwingingen	142
5.3	Vorstelijke emotie?	146
5.4	Aanbodgericht bezwingingsbeleid	150
5.5	Financiële voorkeuren	154
	Vaste versus variabele inkomstenbronnen	154
	Afstoting van onrendabele gronden?	156
5.6	Domein en <i>staat</i>	158
5.7	De invloed van het territorium	161
5.8	Besluit	174
6	VORSTELIJKE FINANCIËRS	176
6.1	Financiërs van de vorst	176
6.2	Schuldeisers, crediteurs en investeerders	182
6.3	Edelen als financieel intermediair	191
6.4	Besluit	195

7 EXTERNE FINANCIERING: EEN PUBLIEKE OF PRIVATE ZAAK?	197
7.1 De relatie tussen domeinbezwaring, <i>tax state</i> en <i>public debt</i>	197
Voorwaarden voor beden: herstel het vorstelijk domein	198
Uitvoering van de bedevoorwaarden	204
7.2 Betrokkenheid van de standenvergaderingen bij domeinbezwaringen	209
Legitimatie van domeinbezwaring door leden van de Standen	209
Betrokkenheid van individuele Standenleden: publiek of privaat belang?	213
7.3 Besluit	221
8 DOMAIN STATE OF TAX STATE?	222
8.1 Financiële kosten en baten van domeinbezwaring	223
Schulden op de domeinen	224
Gederfde inkomsten en rentelasten	227
8.2 Kosten en baten van rentenverkoop en beden	230
De voorspelbaarheid van inkomsten uit beden en rentenverkoop	230
Potentiële opbrengsten van rentenverkoop en beden	232
Kosten van rentenverkoop en bedehemming	237
8.3 Het primaat van het domein	242
8.4 Besluit	251
SLOTBESCHOUWING	
HET BLIJVENDE BELANG VAN HET DOMEIN	253
Summary: Demise of the domain?	
The financial role of the domain in the late medieval Low Countries (1356-1473)	262
Bijlagen	
Bijlage 1 Beschrijving en analyse van de domeinstaten	268
Algemene context, totstandkoming en inhoud van de domeinstaten	268
Bronproblematiek	273
De Brabantse domeinstaats	275
De Hollandse domeinstaats	281
De Luxemburgse domeinstaats	284
De Gelderse domeinstaten	286
Bijlage 2 Muntverhoudingen	290
Bijlage 3 De Brabantse elite	292
Gebruikte afkortingen	296
Geraadpleegde archieffondsen	297
Geraadpleegde bronnedities en literatuur	298
Lijst van tabellen, grafieken, afbeeldingen, figuren en kaarten	317
Curriculum Vitae	320

INLEIDING: VORST AAN DE GROND?

In de jaren 1440 zag de hertog van Gelre zich gedwongen om zijn familiezilver te gelde te maken om zijn schuldeisers tevreden te stellen. In eerste instantie ging het vooral om luxeproducten zoals een met zilver ingelegd schaakbord, maar later werden ook de voor de religieuze dienst belangrijke zaken als een wijwatervat, kandelaars, een kruis en heiligenbeelden bezwaard. Uiteindelijk droeg de hertog ook grote delen van zijn inkomstenbronnen over aan schuldeisers.¹ Dit alles leverde geen structurele verbetering van de vorstelijke financiën op en in 1473 verkocht de hertog van Gelre zijn gehele vorstendom aan Karel de Stoute, hertog van Bourgondië. Deze verkoop kon rekenen op weerstand van de Gelderse Standenvergadering. Die meende dat de vorst met de verkoop de belofte schond, die hij bij zijn aantreden als hertog had gedaan, om het vorstendom niet aan te tasten. De Standen stelden dat voor zulke ingrijpende beslissingen hun toestemming nodig was. Hun politieke en militaire verzet tegen de beslissing was echter tevergeefs. De hertog van Bourgondië nam Gelre gewapenderhand in en werd erkend als hertog van Gelre.²

De financiële problemen van de Gelderse hertog en de reactie van de Gelderse Standenvergadering waren niet uniek in laatmiddeleeuws Europa. In deze tijd werden vorsten geconfronteerd met oplopende uitgaven voor oorlogvoering, het vorstelijke bestuur en de groei van de vorstelijke hofhouding. Tegelijk leverden de traditionele inkomstenbronnen van de vorst, de domeinen, niet meer voldoende inkomsten op om al deze uitgaven te dekken. De domeinen zouden in de late middeleeuwen zowel in absolute als relatieve zin aan belang inboetten. Vorsten wendden zich daarom tot hun onderdanen voor financiële steun, bijvoorbeeld in de vorm van belastingen (beden) of leningen (*public debt*). In ruil hiervoor wensten de Standen politieke zeggenschap.

De toenemende afhankelijkheid van belastinginkomsten, de groei van de politieke macht van representatieve instellingen en de neergang van het financiële belang van domeininkomsten droegen bij aan het einde van de *Domain state*, de situatie waarin de staat vooral wordt gefinancierd met domeininkomsten, en zou leiden tot de opkomst van de *Tax state*, de situatie waarin de staat vooral wordt gefinancierd met belastinginkomsten. Dit laatste is reeds uitvoerig onderzocht, de neergang (en werking) van de *Domain state* veel minder.

1 G. van Hasselt, *Bijdragen voor d'oude Geldersche maaltijden* (Arnhem 1805) 15-25; Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. IV. Arnold van Egmond, hertog van Gelre* (Arnhem 1847) LXXIII.

2 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 533.

In dit boek poog ik een aanzet te geven tot een hernieuwde studie van de laatmiddeleeuwse staatsfinanciering gebaseerd op domeininkomsten en het veronderstelde einde van die situatie. Centraal staat de vraag welke belang het domein in de laatmiddeleeuwse Nederlanden had voor de vorstelijke financiën.

FINANCIËLE EN POLITIEKE PROBLEMEN VAN LAATMIDDELEEUEWSE VORSTEN

In de periode 1300-1500 vonden ingrijpende omwentelingen plaats op het gebied van oorlogvoering, staatshuishouding, staatsvorming, politiek en overheidsfinanciering. Dit leidde tot stijgende uitgaven voor de vorst. Militaire conflicten namen toe in aantal, duur en intensiteit. Zij werden bovendien steeds minder vaak uitgevochten met de traditionele feodale legers en vaker met huurlingen.³ De strijders werden beter uitgerust, het aantal strijders dat werd ingezet nam toe en zij werden in toenemende mate vergezeld door *blackpowder artillery*.⁴ Dit alles dreef de directe kosten voor militaire expedities sterk op. Daarnaast werd de vorst geconfronteerd met indirecte kosten van oorlog in de vorm van inkomstenderving. Oogsten en kapitale investeringen als molens werden vernietigd en de handel nam af omdat reizen onveilig werd. Als gevolg hiervan daalden de inkomsten uit allerhande vorstelijke rechten.⁵

Ook aan het vorstelijke hof vond er schaalvergroting plaats. Het aantal hovelingen in de vorstelijke hofhoudingen verdrievoudigde tussen circa 1300 en 1450. Hierdoor stegen de kosten van het directe levensonderhoud en de geschenkenuitwisseling die in deze tijd gebruikelijk was.⁶ Bovendien werd het hofleven uitbundiger. Vorsten konden niet achterblijven bij de verwachtingen die, door vergelijkingen met andere vorstenhoven, bestonden ten aanzien van hun hofleven. De kosten voor het vorstelijke hof legden daarom een groot beslag op de inkomsten. Hofuitgaven vormden in de veertiende eeuw zo'n 30-45% van de uitgaven van vorsten in de Nederlanden, maar dit kon in het vijftiende-eeuwse Nederrijn-gebied oplopen tot 90% van de vorstelijke uitgaven.⁷

3 P. Contamine, *War in the Middle Ages* (New York 1984) 77-90, 123-125, 163-164; J.-F. Verbruggen, *The art of warfare in western europe during the Middle Ages. Europe in the middle ages 1* (Amsterdam 1977) 121.

4 Contamine, *War*, 126-128, 132-137, 139-146; G. Parker, *The military revolution: military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (2^e ed.; Cambridge en New York 1996) 8, 16; Verbruggen, *The art of warfare*, 26-28.

5 J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld: de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*. *Hollandse Studiedien* 29 (Hilversum 1993) 119-120; R. Wartena, 'Ontginningen en "wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', *BMG* LXVIII (1974) 1-56, aldaar 33-34.

6 C.M. Chattaway, 'Looking a medieval gift horse on the mouth. The role of the giving of gift objects in the definition and maintenance of power networks of Philip the Bold', *BMGN* 114 (1999) 1-15, aldaar 1, 3, 7-9; G.J.M. Nijsten, 'Cultuur aan de hoven van Holland en Gelre: een vergelijking', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 153-165, aldaar 159-160; R. Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014) 88-90.

7 Gerard Nijsten komt voor Holland en Gelre aan veel lagere kosten, respectievelijk 5% en 2,4% eind veertiende eeuw. Dit komt vooral door zijn nauwere definitie van de uitgaven in verband met de hofcultuur: alleen directe kosten voor juwelen, boeken, muzikanten en sprekers. Droeghe en Stein hanteren een bredere definitie, waarbij ook alle giften, het voedsel en de verzorging van de hovelingen, festiviteiten en aanverwanten zijn opgenomen. G. Droeghe, 'Die finanziellen Grundlagen des Territorialstaates in West- und Ostdeutschland an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 53 (1966) 145-161, aldaar 148-153; Nijsten, 'Cultuur', 162-164; Stein, *De hertog en zijn Staten*, 90.

Als gevolg van de schaalvergroting en toenemende kosten, van zowel leger als landsbestuur, werden staten gedwongen om een bureaucratie op te tuigen die in staat was voldoende geld te genereren en de groeiende legermacht te betalen en te verzorgen.⁸ Deze staatsvorming was volgens Charles Tilly echter eerder een bijproduct van het streven van vorsten naar middelen om oorlog te voeren, dan een doel op zich. Vorsten waren in een constante wapenwedloop met hun burens verwickeld en voerden een constante strijd over middelen om strijd te leveren.⁹ Er vond tevens een professionalisering plaats van de infrastructuur en het administratief apparaat dat nodig was om belasting te heffen en legers te onderhouden. Dienstheden werden ingeruild voor betaalde ambtsdragers die duidelijk gedefinieerde arbeidsbepalingen kregen.¹⁰ Dit ging gepaard met een zekere territorialisering van vorstendommen. Het vorstendom werd niet meer gevormd door de verzamelde rechten van een vorst maar werd een territorium dat los van de vorst kon bestaan: de *Territorialstaat*.¹¹

De kosten voor het bestuur van een staat namen hierdoor sterk toe, maar de inkomsten uit de traditionele vorstelijke inkomstenbronnen, de domeinen, konden moeilijk vergroot worden. Vorsten moesten dus of in hun uitgaven snijden of op zoek naar aanvullende inkomsten. Het snijden in de uitgaven gebeurde nauwelijks.¹² Wel zochten vorsten aanvulling op hun inkomsten, bijvoorbeeld door het aantrekken van giften, muntontwaarding, het lenen van geld, bezwaring van domeinen en ambten, het creëren van *public debt* of het heffen van belasting (al of niet in de vorm van beden).

Het zijn vooral de laatste twee methoden die op veel wetenschappelijke aandacht hebben kunnen rekenen. Zij zijn in de literatuur bijna onlosmakelijk verbonden met het proces van staatsvorming. Dit omdat vorsten in beide gevallen trachtten greep te krijgen op het vermogen van onderdanen, die in ruil hiervoor inspraak eisten.¹³ De bestuurlijke elite, vaak verzamelt in een Staten- of Standenvergadering, ging onder andere akkoord met financiële hulp aan zijn vorst omdat hij er zelf van kon profiteren.¹⁴ Voor hen was tevens van belang dat de gevolgen van vorstelijke financiële problemen niet beperkt bleven tot de vorst zelf of 'de staat'. Inwoners van een vorstendom konden worden gegijzeld als hun vorst zijn leningen niet betaalde. Dit zorgde voor een belangrijke motivatie voor onderdanen om vorstelijke schulden te delgen, of in elk geval zelf verantwoordelijkheid te nemen

8 Parker, *The military revolution*, 147.

9 Tilly's these dat oorlogvoering per definitie leidt tot staatsvorming is wel aan discussie onderhevig, maar er wordt door niemand betwist dat vorstelijke schulden, en het betrekken van de onderdanen bij het oplossen van deze problematiek, leidden tot staatsvorming. A. Molho, 'The state and public finance: a hypothesis based on the history of late medieval Florence', *The journal of modern history* 67 (1995) 97-153, aldaar 103; C. Tilly, *Coercion, capital and European states AD 990-1990* (Cambridge 1990) 14-15, 27-30, 53-60, 68-78; A. Wareham, 'Fiscal policies and the institution of a tax state in Anglo-Saxon England within a comparative context', *EHR* 65 (2012) 910-931, aldaar 910-911; C.J. Zuiderduijn, 'The emergence of provincial debt in the county of Holland (thirteenth-sixteenth centuries)', *European review of economic history* 14 (2010) 335-359, aldaar 344-346, 349.

10 J.A.E. Kuys, *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)* (Nijmegen 1987) 20-24, 32-34.

11 W. Janssen, 'Die niederrheinischen Territorien im Spätmittelalter. Politische Geschichte und Verfassungsentwicklung 1300-1500', *Rheinische vierteljahrsblätter* (2000) 142-156.

12 M.G.A. Vale, *The princely court: medieval courts and culture in North-West Europe, 1270-1380* (Oxford en New York 2001) 93.

13 Tilly, *Coercion*, passim.

14 N. de Vijlder en M. Limberger, 'Public or private interests? The investment behaviour of public officials in Antwerp during the early modern period', *Financial history review* 21 (2014) 301-326, aldaar 302-304.

voor (terug)betaling daarvan.¹⁵ Deze publieke bemoeienis met vorstelijke schulden uitte zich in de creatie van *public debt*, via de verkoop van renten, en de toekenning van belastingen.

Bij belastingheffing in de vorm van beden trachten vorsten om de rijkdom van hun onderdanen aan te spreken. De basis voor deze belasting was de zogenaamde *aide*, het recht van een leenheer op financiële hulp van zijn leenmannen. Dit leidde tot onderhandelingen over de vorm en bestemming van de belastingen, waarbij de macht van de bestuurlijke elite ten opzichte van de vorst steeds verder toenam. Clerus, adel en steden sloten zich daarbij aaneen in Staten- of Standenvergaderingen (*Estates, Etats*) en wensten in ruil voor hun financiële hulp invloed op het landsbestuur en de sanering van de overheidsfinanciën.¹⁶ Daarbij zou de rol van de traditionele machthebbers, de adel en clerus, in de loop der tijd verzwakt zijn ten gunste van de steden en stedelijke elite.

Public debt in de vorm van rentenverkoop bestond eruit dat aan de rentenier een jaarlijkse betaling beloofd in ruil waarvoor hij vooraf een koopsom voldeed. Deze financieringsmethode werd meer door steden gebruikt dan door vorsten, vooral omdat renteniers er niet op vertrouwden dat vorsten de renten daadwerkelijk jaarlijks zou betalen. Steden stelden zich daarom garant voor rentenverkoop door vorsten, of namen de verkoop en betaling van renten in het geheel op zich, waarbij de inkomsten uit de rentenverkoop ten gunste van de vorst kwamen.¹⁷ Stedelijke besturen trachtten in ruil hiervoor hun grip op het landsbestuur te versterken. Juist de mate waarin kapitaalcrachtige stedelingen betrokken werden bij het landsbestuur was volgens Stasavage van groot belang voor de mate waarin overheden dit soort schulden konden aangaan.¹⁸

In de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd werden *public debt* en belastingheffing steeds belangrijker. *Public debt* in de vorm van rentenverkoop door een publiek orgaan zou in de Noordelijke Nederlanden in toenemende mate de overheidsfinanciën gaan domine-

15 J. Cohen, 'The history of imprisonment for debt and its relation to the development of discharge in bankruptcy', *The journal of legal history* 3 (1982) 153-171, aldaar 154-155; A.J. Kosto, *Hostages in the middle ages* (Oxford 2012) 24, 30, 124-126, 131-13, 157-161; M. Rintelen, *Schuldhaft und Einlager im Vollstreckungsverfahren des altniederländischen und sächsischen Rechtes* (Leipzig 1908) 115-120; K. de Vries, 'De opkomst van de gevangenisstraf in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde', *TRG* 24 (1956) 324-327, aldaar 324-325; C.J. Zuiderduijn, 'De laatmiddeleeuwse crisis van de overheidsfinanciën en de financiële revolutie in Holland', *BMGN* 125 (2010) 3-24, aldaar 9-12.

16 W.M. Ormrod, 'The west European monarchies in the later middle ages', in: R. Bonney ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) 123-160, aldaar 123, 125-126, 128-136; J. Schumpeter, 'The crisis of the tax state', in: R. Swedberg ed., *The economics and sociology of capitalism* (Princeton 1991) 99-140, aldaar 106-107; D. Stasavage, *States of credit: size, power, and the development of European polities*. The Princeton economic history of the Western world (Princeton, N.J. 2011) 14, 68-69; J. Watts, *The making of polities: Europe, 1300-1500*. Cambridge medieval textbooks (Cambridge, VK en New York 2009) 224-232, 287-290, 352-353; Tilly, *Coercion*, 64.

17 J.H. Munro, 'The medieval origins of the financial revolution: usury, rentes, and negotiability', *The international history review* XXV (2003) 505-562, aldaar 514, 518-527; J.D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the county of Holland, 1515-1565* (Berkeley 1985) 9-13, 101-103, 218-222; J.D. Tracy, 'On the dual origins of long-term urban debt in Medieval Europe', *Studies in European urban history (1100-1800)* 3: Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries) (2003) 13-24, aldaar 20-22; J.D. Tracy, 'Burgher lenders and public credit: the role of town governments in Holland's state debt, 1572-1588', in: C. Ocker en ed. al ed., *Politics and Reformations: Communities, Polities, Nations, and Empires. Essays in Honor of Thomas A. Brady, Jr.* Studies in Medieval and Reformation Traditions 128 (Leiden en Boston 2007) 407-422, aldaar 410-412; C.J. Zuiderduijn, *Medieval capital markets: markets for renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)*. Global economic history series 2 (Leiden en Boston 2009) 85-94.

18 Stasavage, *States of credit*, 9-11, 14.

ren. Het was volgens Tracy zelfs de belangrijkste inkomstenbron van de opstandige gewesten tijdens de Opstand en lag ten grondslag aan een *financial revolution*. De basis daarvoor werd echter al in de veertiende eeuw gelegd zo betoogt Zuijderduijn.¹⁹ Tegelijkertijd zou in Europa belastingheffing van zo'n groot belang worden, dat volgens Schumpeter een *Tax state* opkwam, ten koste van de *Domain state*.²⁰

Deze omslag was in de late middeleeuwen niet evident en evenmin wenselijk vanuit het oogpunt van de bestuurlijke elite. Hoewel de vorstelijke domeininkomsten onvoldoende waren om al de vorstelijke uitgaven te dekken, hing de elite de visie aan dat de vorst zich moest bedruipen van zijn eigen inkomsten.²¹ Deze 'eigen' inkomsten worden door historici opgevat als het vorstelijke domein: de verzamelterm voor de rechten die regelmatige inkomsten boden zonder dat de vorst hier extra activiteiten voor hoefden ondernemen, zoals het onderhandelen met onderdanen. Indien deze inkomsten onvoldoende waren, kon de vorst dus aanvullende inkomsten zoeken in *public debt* en belastinginkomsten, maar zijn toegang tot die financiële bijstand was geen uitgemaakte zaak. Vorsten konden ook extern kapitaal aantrekken door hun domein te bezwaren. Delen van het domein werden dan verkocht of in leen gegeven, maar vooral uitgegeven als onderpand voor een toekomstige betaling (*mortgage*) of met renten belast. De schuldeisers werden op deze manier tijdelijk tevredengesteld; zij hielden de beschikking over vorstelijke inkomstenbronnen tot zij terugbetaald werden. Gedurende het pandschap mochten schuldeisers de eigenaar van het pand, in dit geval de vorst, niet lastigvallen over terugbetaling van de uitgeleende som geld en de rechten niet aantasten. Ook voor de vorst zat er dus een voordeel aan zo'n constructie: hij hoefde zich voorlopig niet druk te maken over terugbetaling en (in theorie) bleef zijn claim op de rechten in stand.²²

Om de oplopende uitgaven te bekostigen gingen vorsten vóór de zestiende eeuw dan ook veelvuldig over tot domeinbezwaaring.²³ Hoewel domeinbezwaaring op de korte termijn soelaas bood voor de financiële problemen van de vorst, holde het op de lange termijn de vorstelijke inkomsten uit. Het vergrootte de vorstelijke afhankelijkheid van zijn onderdanen. Deze omgang met vorstelijke inkomstenbronnen kon daarbij rekenen op tegenstand van (delen van) de politiek-bestuurlijke elite: de leden of afgevaardigden van de Standenvergaderingen, stadsbesturen en de raad van de vorst. Vooral de stedelijke bestuurders hamerden op instandhouding van het domein en het territorium. De Standenvergaderin-

19 Eerder stelde Dickson dat dit systeem pas in zeventiende-eeuws Engeland zou zijn vervolmaakt. Tracy stelde in reactie hierop dat al in de zestiende -eeuwse Nederlanden de *funded debt* of *public debt* volgroeid was. Zuijderduijn stelde in reactie hierop dat de basis hiervoor in veertiende-eeuws Holland werd gelegd. P.G.M. Dickson, *The financial revolution in England. A study in the development of public credit, 1688-1756* (Londen en New York 1967) 40; Tracy, *A financial revolution*, 1-5; Zuijderduijn, *Medieval capital markets*, 16-17, 24-25, 73.

20 Schumpeter, 'The crisis', 102-108.

21 J. Krynen, *Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen Âge (1380-1440)* (Paris 1981) 303-305; B.P. Wolffe, *The royal demesne in English history: the crown estate in the governance of the realm from the Conquest to 1509* (Athens 1971) 40-41, 49-51.

22 *Lexikon des Mittelalters VI: Lukasbilder bis Plantagenêt.* (München 1993) Lemmata Pfand, Pfandschaft, *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte III: List-Protonotar* (Berlin 1984) Lemmata Nutzpand, Pfand, Pfandrecht, Pfandschaft.

23 A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge. (1355-1430)* I (Brussel 1975) 470-523; J. Ligthart, 'Verpanding van domeingooderen in het kwartier van Arnhem door Arnold van Gelre (1423-1473)', *BM Gelre CV* (2014) 51-80; J. Ligthart, 'De verpanding van Valkenburg door Jan IV Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?', *PSHAL* 151 (2016) 75-102.

In de late middeleeuwen veranderde de wijze waarop vorsten in de Nederlanden hun uitgaven financierden enorm. Voor circa 1300 waren vorsten primair afhankelijk van hun domeinen: een amalgaam van inkomsten uit landbouwgronden, molens, juridische rechten, tollens. Na ongeveer 1500 zorgen belastingen en leningen, waarbij het kapitaal van onderdanen werd aangesproken, voor de meeste inkomsten. Het belasten van de onderdanen zou bovendien gepaard zijn gegaan met een opkomst van 'democratische' representatieve organisaties zoals Standenvergaderingen. Hoe de omslag plaatsvond van een vorstelijke financieel huishouden gebaseerd op domeinen naar een gegrond in het vermogen van onderdanen is echter nauwelijks onderzocht.

Op basis van onderzoek naar de vorstelijke financiën en politieke onderhandelingen over belastingen, in de Nederlanden tussen 1356 en 1473, laat Jaap Ligthart zien dat domeininkomsten veel langer en van veel groter belang waren dan gedacht. Zij leverden niet alleen directe inkomsten op, maar werden ook ingezet als onderpand voor leningen en renten. Deze financieringsmethoden ondergroeven echter wel de vorstelijke inkomsten en vergrootten zijn schulden, die tot wel 4.000% van de jaarlijkse inkomsten konden oplopen. De belastingen die, met moeite, werden verkregen van onderdanen waren in theorie juist bedoeld om de oorspronkelijke situatie, waarin de vorst van zijn eigen inkomsten kon leven, te herstellen. Hoewel de Standenvergaderingen toezagen op de besteding van het belastinggeld, werden deze middelen nauwelijks aan de vooraf overeengekomen doelen besteed. Dat leden van de elite zelf de grootste schuldeisers van de vorst waren, kan hiertoe hebben bijgedragen. Zij kregen grote delen van het vorstelijk domein in handen als onderpand voor leningen.

